

Gyógyszerészettörténeti közlemények

Gyógyszerészet 30. 261—263. 1986.

Csokonai József, debreceni chirurgus receptkönyve

DR. CSEJTEI ISTVÁN

A szerző Csokonai József *chirurgus receptkönyvét* ismerteti, melyet a debreceni Déri Múzeumban őriznek. A kéziratos könyvecske — fennmaradt 78 oldalán — az 1770—1780-as évekből származó, zömmel Hatvani István, továbbá Wessprémi István és Csapó József híres orvosdoktorok receptjeit, valamint Kazai Sámuel patikárius előíratait tartalmazza. A korabeli előírásoknak megfelelően szerkesztett vényeken több mint 1000-féle alapanyag fordul elő. A 153 recept szövegének olvasatán kívül a szerző tanulmányt írt és részletes magyarázó jegyzetekkel látta el a 200 éves receptkönyvet. A dolgozat betekintést nyújt abba a gyógyító munkába és gyógyszerkészítő tevékenységbe, amely Debrecenben, a XVIII. század végén országos viszonylatban élenjáró volt. Több olyan orvosság található a könyvecskében, amellyel a *chirurgus* nagy költő fiát, Csokonai Vitéz Mihályt gyógyították, kisgyermek korában.

*

Életrajzi adatok szerint Csokonai József 1747-ben, Győrben született. Apja, Csokonai László, református prédikátor volt. A hétgyermekes papi-család legkisebb fia, József, Nagyszombatban, az „Orvosi Oskolában” folytatott tanulmányokat, majd a kor szokásának megfelelően, az ország különböző borbély—sebész mestereinél legényeskedett, és az 1770-es évek elején érkezett Debrecenbe [1, 2, 3, 4].

A városban régtől fogva 8—9 fő volt a borbély—sebészek megállapított száma. Ez onnan is kitétszik, hogy 1772-ben, midőn Csokonai a debreceni polgárok közé és a borbély—sebész céhbe való bevételezésért folyamodott, a városi tanács azt végezte, hogy miután a határozat 9-re szabta a borbélyok számát, és maradjon, és várjon az instáns, míg valamelyik borbély meghal [5].

Szerencsére nem is kellett olyan sokat várnia. Rövidesen ugyanis házasságot kötött Diószegi Sárával, egy jó módú szürszabómester lányával. Diószegi Mihály, az após, tekintélyes polgár, tanácsbéli esküdt ember, aki támogatja vejét, és így a dunántúli fiatalember Debrecenben maradt. 1773-ban már önálló műhelyt nyitott és nemsokára a Református Kollégium sebésze lett, később pedig őt választották meg a *chirurgus* céh atyamesterének. A házasságából 5 fiú született, köztük Csokonai Vitéz Mihály, a felvilágosodás legnagyobb magyar költője, „Debrecen géniusza”.

Az intelligens, jól képzett, a korabeli *chirurgusok* átlagszínvonalát meghaladó műveltségű sebész ténykedésével a városban nagy elismerést vívott ki magának, és széles körű pacientúrával rendelkezett. A híres debreceni doktorok: Hatvani István,

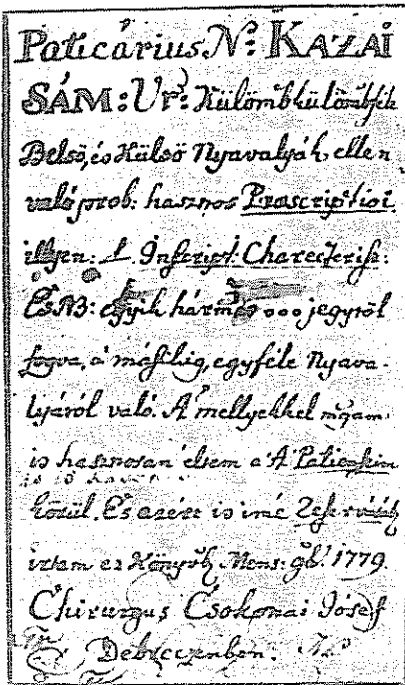
Wessprémi István és Csapó József, szívesen bízták rá betegeik kezelését és igen gyakran sebészi konzultánsként is igénybe vették. Latin nyelvű levelezésben állott tanítómesterével a nagyszombati, budai, majd bécsi orvosprofesszorral — számos szakkönyv szerzőjével — Jacob, Joseph Plenckel is [3]. A felfelé ívelő pályáját azonban az egészséget felőrlő szárazbetegség csakhamar félbeszakította. korán, 38 éves korában, tüdőbajban elhunyt.

A debreceni Déri Múzeumban őriznek egy kéziratos könyvecsket, amelybe Csokonai bejegyezte azokat az orvosságokat, amelyeket tevékenysége során használt és ahogy ő maga — korának nyelvén írja — „Amelyekkel magam is hasznosan éltem A Patienseim körül. És ezért is íme Rezervátbába írtam ez Könyvbe”. A könyvecske egy több füzetből álló napló egyik darabja. Ebbe a „...mindenes naplóba” Csokonai József a körülötte történt eseményeket rögzítette és színes képekkel illusztrálta (a korabeli kollégiumi diákviseletek is ebből lettek ismertek), „cáfolatként ama téveszmének, mely a borbély—sebész apát, amolyan műveletlen mesterembernek vélte” [6]. Csokonai halála után a receptkönyv ide-oda vándorolt, míg végül is a Déri Múzeum 1941-ben megvásárolta azt [4].

A receptkönyv kemény fedelű, nagyon megviselt külsejű, bőrkötésű füzetecske. Jelenlegi terjedelme 78 oldal. Sok oldala hiányzik. Csokonai a könyvecsket saját készítésű címlapokkal részekre osztotta (1. ábra).

A receptkönyvben az 1770—1780 közötti évekből származó 153 db vény van bejegyezve. A recepteket *alkimista jelek* és a *korabeli súlyrendszer* (libra, uncia, drachma, scrupulus, granum, manipulus, pugillus, iteze, pint, mensura) alkalmazásával szerkesztették. A nőmenklatúra és az előíratok a *Dispensatorium Pharmaceuticum Austriaco Viennense (1729)*, a *Taxa Pharmaceutica Posoniensis (1745)*, a *Dispensatorium Medico-Pharmaceuticum Pragense (1739)*, valamint a *Pharmacopoea Austriaco-Provincialis (1774)* alkalmazását feltételezik.

A „*materia medica*” igen gazdag. A 134-féle *simplicia* és a 192 *composita* együttesen több mint 1000 gyógyszer-alapanyagot reprezentál. A túlnyomó többségben levő növényi drogon és a jóval kevesebb ásványi és kémiai szeren kívül, még mindig igen sok olyan alapanyag is szerepel a receptekben, amelyek ma már csak mint elavult kuriózumok tarthatnak számot érdeklődésre, de amelyeknek abban az időben jelentős gyógyhatást tulajdonítottak. Gyakoriak az olyan szerek, mint pl. a borz- vagy kutyazsír (*axungia taxi v. canis*);

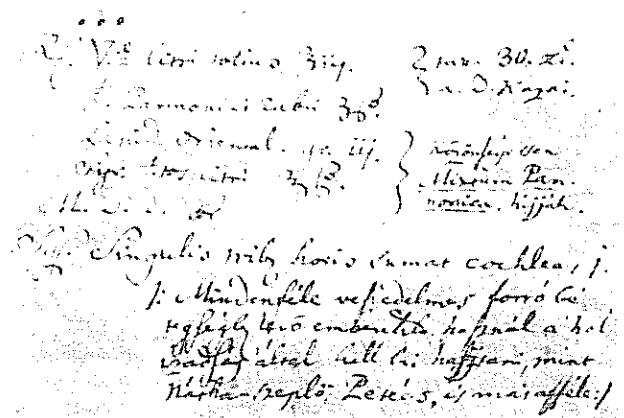

1. ábra. Címnap a receptkönyvből

a rákszem (lapides v. oculi cancerorum); a földigiliszta pora (pulvis lumbricorum terrestrium); az élő százlábú férgek leve (succus millepedes vivi); az elefántagayr-reszelék (rasura aboris); a valódi egyszarvú (unicornu verum, a narval nevű hal 2 m hosszúra is megnövő fogképződménye); az ambra grysea (a physeter macrocephalus, cethal bélürülékében levő illatos anyag); a vörös és fehér korall (corallium rubrum et album); a gyöngyház (mater perlarum); az igazgyöngyök (margaritae); a drágakövek (lapides pretiosi: a hyacinthus, a lazúr, a rubin, a smaragd, a zafir stb. és az aranyfűst: folium auri); továbbá a castoreum, a moschus, a szárított bakkecskevér (sanguis hirci) és a múmiapor (mumia vera).

A compositák között sok az aromás víz, a conserva, a confectio, az electuarium, essentia, emplastrum, liquor, spiritus, syrup stb. Előszertetettel alkalmazták a még Mithriades pontusi király idejéből származó és Néro orvosa, Andromachus által módosított gyógyszerek gyógyszerét, az antidotum universalének nevezett, sokszor 60-féle anyagból, bonyolult eljárással és misztikummal készített terjékeket (theriaca). Ilyen pl. a Csokonai által szívhajók ellen alkalmazott „Mixtura cordialis”, mely a „Confectio Alkermes Completa” és „Theriaca Smaragdina” keverékéből áll [7, 8].

Különös érdeklődésre tarthat számot a receptek közül két, magyar vonatkozású készítmény. Az egyik a chirurgus által „Közönségesen Mixtura panonica híjják” szavakkal jelzett készítménynek a második alkotórésze. A 20-féle alapanyagból, köztük 6 drágakőből (smaragd, rubin, zafir, hyacinthus, igazgyöngy és aranyfólia) álló „Pulvis Pannonicus Ruber” [9] Torkos Justus János szerint „Magyarországi veres por” [10], valamikor ún. „secretum” és „fejedelmi orvosság” [11], mely

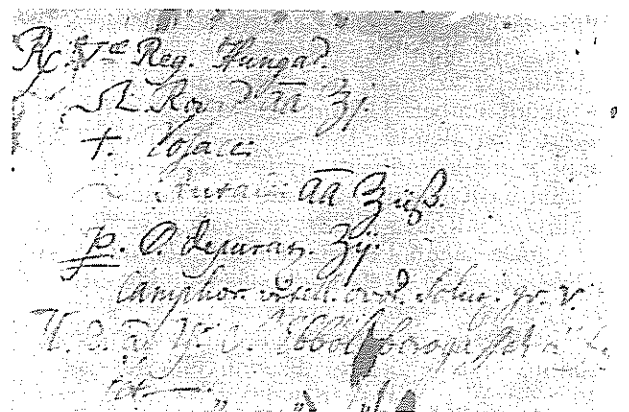
2. ábra. A „Mistura Pannonica” receptje, A második alkotórész a „Pulvis Pannonicus Ruber” (Magyar Országi Veres Por).

mindenféle súlyos betegségben kitűnő hatásának bizonyult (2. ábra).

A másik az Európa-szerte ismert és kiterjedten alkalmazott „Aqua Reginae Hungariae” („Magyar királyné vize”, „Spiritus Rosmarini”), a virágos rozmaringból lapárlással készített, szeszes, aromás orvosi víz [12, 13], mely az egyik, borogatásra való orvosság alkotórészeként szerepel a receptkönyvben. Weszprémi István, a Pray György pozsonyi főhisztorikus információjára és Praevotius János, páduai orvosprofesszornak 1606-ban kiadott és Kazai Sámuel bibliotékájában felfedezett könyvében talált adatok alapján e készítményről azt írja [14], hogy annak készítési és használati módját, valamint csodálatos hatását Erzsébet magyar királyné (lengyel királylány), Róbert Károly hitvese, Nagy Lajos királyunk anyja írta volna be saját kezével latinul, az egyik breviárumába. A legenda szerint ez a szer olyan jó hatásúnak bizonyult, hogy a királyné, aki azt rendszeresen használta, még 80 éves korában is ... a nyájas mulatságokban, muzsika szó alatt a szapora, ugrós lengyel táncot vígan járta... (3. ábra)

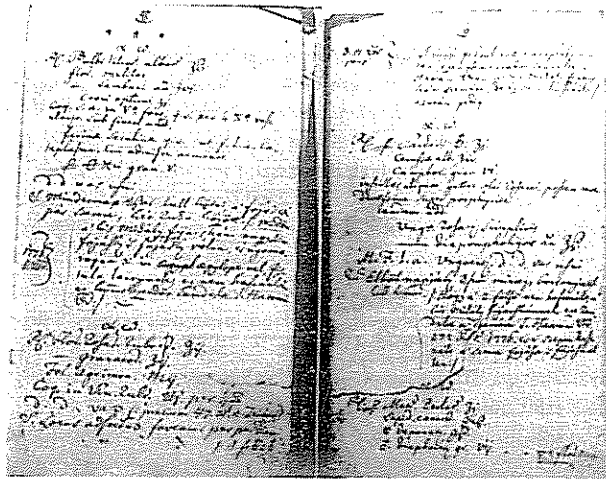
Csokonai chirurgus a receptek mellett megjelöli:

— A gyógyszert rendelő orvost (Hatvani, Weszprémi és Csapó, Svájcban és Hollandiában tanult, nagy tudású orvosdoktorokat, a XVIII. századi magyar szellemiség kiválóságait).

3. ábra A gyógyszer első alkotórésze az „Aqua Reginae Hungariae” (a Magyar Királyné vize).

- A betegséget, melyre a gyógyszert rendelték (pe-técs, náthaszepítő, vérhas, [morbus gallicus, phtysis, balesetek stb.).
- Az adagolás, illetve a kezelés módját (szerecsen-diónyit, egy kalánnal, findzsányit, két ruha között a lépdaganatra, érvágás stb.).
- A beteg nevét (Mihály fijaeskám részére; Dió-szegi Mihály, ipam uramnak; Domokos Lajos főbíró uram neje, papok, püspökök, kézműve-sek, kalmárok, hivatalnokok, diákok stb. ré-szére) (4. ábra).

4. ábra. Csokonai Vitéz Mihály számára (3 éves korában) Hatvani István által rendelt 3féle orvosság (cataplasma, fomentatió, unguentum).

- A gyógyszerformát (balsamum vulnerarium, ca-taplasma, clysmma, epithema, fomentatio, syna-pismus, haustus, linctus, injectio ad vulneram, liquor stb.).
- A dátumot, a korabeli szokás szerint (pl. 3-a. 9bris, 1776 — tertia novembris, 1776.).
- A patikárius nevét (zömmel Kazai Sámuel-t, az 1700-as év legelején alapított „Városi Pa-tika” provizorát, majd 1773-tól annak tulajdo-nosát, az országos hírvékönyv- és műgyűjtőt és Zeininger Antalt, az 1772-ben alapított „Arany Egyszarvú” patika tulajdonosát).
- A gyógyszerek árát, nem tételként, hanem egy összegben feltüntetve (pl. Taxa apud Do-minium Kazai 7 Rhf. 40 kr. = 7 rhénes vagy rajnai forint és 40 krajcár).

A könyvecske végén dr. Gombos aláírással, az érmelléki Székelyhídon, az 1815 és 1821-es évek-ben néhány vényt jegyzett be valaki. Dr. Gombos Dániel, Bihar vármegye egykori fizikusa, a ma-gyar lexikonirodalom méltánytalanul elfelejtett alakja. A lexikonjához gyűjtött anyag 8 kézirásos kötetre terjedt, de nyomtatásban csak 1 kötet je-lent meg 1837-ben, Debrecenben, a „POLGÁRI ÉLETHEZ VALÓ LEXICON” címmel. E könyv-ritkaságból ma már mindössze 2 példány létezik (15).

(Hajdú-Bihar Megyei Tanács Gyógyszertári Központja, Debrecen. Pf.: 38—4002

Érkezett: 1984. XI. 22.

A kéziratos gyűjtemény igen értékes kor-, hely-történeti és szakmai dokumentum. Bizonyítéka an-nak, hogy a XVIII. század védi Debrecenben az orvosí és gyógyszerészeti tudományok művelése országosan is élenjáró és európai szintű volt. Ami-kor az országban olyan kevés volt az orvos, mint a fehér holló, a 25—30 ezer lakosú városban Hat-vani, Wespriemi és Csapó, nagy tudású orvosdok-torok gyógyították a betegeket. Méltó partnerük volt Kazai Sámuel patikárius, aki ilyen tekintet-ben nemcsak — ahogy általában a róla szóló iro-dalmi adatok teszik — műgyűjtőként értékelendő, hanem szakmai vonatkozásban is a korabeli magyar patikáriusok legjobbjai közé sorolandó.

A receptkönyvnek irodalomtörténeti értéke is van. Az orvosságok között ugyanis több olyan van, amit a chirurgus nagy fiának, Csokonai Vitéz Mi-hálynak, a magyar felvilágosodás lánglelkű költő-jének rendeltek pici korában, amikor nem tudott szopni, hányt vagy a szeme fájt.

IRODALOM

1. Bertók László: Így élt Csokonai Vitéz Mihály. Móra, 1973. — 2. Julow Viktor: Csokonai Vitéz Mihály. Gondolat, 1975. — 3. Fargha Balázs: Csokonai-emlé-kek. Akadémia, 1960. — 4. Kilián István: Egy 200 éves gyógyszerfüzet. Hajdú-Bihari Napló, 1976., 1. szám. — 5. Szűcs István: Szabad Királyi Debrecen Város története. I. k. 1870. — 6. Cs. Nagy Ibolga: Bemutatjuk a Debreceni Irodalmi Múzeumot. Hajdú-Bihari Napló, 1981. nov., 7. sz. — 7. Dispensatorium Pharmaceuticum Austriaco Viennense, 1729. 59. oldal. — 8. Előbbi mű: 73. oldal. — 9. Előbbi mű: 166. oldal. — 10. Taxa Pharmaceutica Posoniensis, 1745. 40. oldal. — 11. Dr. Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi em-lékek. 1929. I. k., 100. oldal. — 12. Dispensatorium Medico-Pharmaceuticum Pragense. 1739. 56. oldal. — 14. Wespriemi István: Magyar Országí Öt Kifőnős Elmelkélések. 1795. II. fejezet, 67—78. oldal. — 15. Dr. Bényei Miklós: A „dr. Gombos nevezetű orvos”. Hajdú-Bihari Napló, 1976. február, 29. szám

I. Csejtei: The prescription book of the chirurg in Debrecen, Joseph Csokonai.

Information is given about a prescription book of the years 1770—1780. In the prescriptions,—composed according to the requirements of the respective era,—more than thousand ingredients are taken in account. In addition to the reading of the text of 153 prescriptions, author has written a study and has given detailed commentary to the 200 year old prescription book.

The paper gives details about the sanitary work and drug preparing activities, which were highly advanced in Hungary at the end of the XVIII. century.

*Resumo en Esperanto:

D-ro I. Csejtei: Receptlibro de József Csokonai, chirurgo el urbo Debrecen.

La aŭtoro konigas receptlibron devenantan el la 1770—1780-aj jaroj. Sur la receptoj — redaktitaj kon-vene al la situotempaj preskriboj — estas menciitaj pli ol 1000 hazmaterioj. Krom la tekstoj de la 153 receptoj la aŭtoro verkis studon kaj pretigis detalajn klarigajn notojn pri la 200-jara receptlibro. La publikajo prej-zentas enrigardon en tiun kuracadan laboron ka-medikamentpretigan aktivecon, kiu fine de la XVIII-a jarcento estis elstara en Hungario.